

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

yıl / year: 12 • sayı / issue: 2 • yaz / summer 2012

Sahîh-i Buhârî Rivayetinde Bir Otorite: Kerîme bint Ahmed el-Merveziyye*

Hasan Yenibaş

Yrd. Doç. Dr., Fatih Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Hadis Anabilimdalı Öğretim Üyesi
hyenibas@fatih.edu.tr

Öz

Hadis kitapları içerisinde Buhârî'nin el-Câmi'ü-s-Sahîh'i en güvenilir kitap kabul edilmektedir. el-Câmi'ü-s-Sahîh, aynı zamanda en meşhur hadis kitabı olma özelliğine de sahiptir. Bu kitabın bu ilgi ve güvene mazhar olmasının en önemli sebebi, Buhârî'nin hadis ilmindeki otoritesi ve kitabını telif ederken takip ettiği metodudur. Bu makalede, bu eserin günümüze ulaşmasında emeği geçen önemli hadisçilerden, hicri 4-5. asırlarda yaşamış olan ve hayatını Buhârî rivayetine vakfeden Kerîme bint Ahmed el-Merveziyye'nin hayatı, hadisçiliği, Sahîh-i Buhârî râvileri arasındaki yeri ve nüshasının bazı özellikleri incelenecektir. Kerîme, âli isnad sahibi olması ve Mekke'de yaşaması itibarıyla büyük ilgi görmüş ve Sahîh-i Buhârî'nin geniş kitlelere ulaşmasında ve İslam dünyasının uzak bölgelerine yayılmasında etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kerîme, Buhârî, el-Cami'ü-s-sahih, rivayet, hadis.

An Authority in Narration of Bukhari Kerime bint Ahmed el-Merveziyye

Among the books of hadith, Bukhari's al-Cami'ü-s-Sahih is considered to be the most reliable book. Al-Cami'ü-s-Sahih is the most famous hadith book in the world, too. The most important reasons behind this book's attracting this kind of interest and reliance are Bukhari's authority in the science of Hadith and his method he followed compiling his book. In this article, Kerime bint Ahmed's life, an important hadith narrator who lived between 4th-5th centuries, dedicated his life to Bukhari narration and had important effect on Bukhari's reaching today's world, his hadith narration, his place among Bukhari narrators and some features of his book will be examined. Kerime attracted important interest because he lived in Mekke and had âli isnad. He played important role in Bukhari's reaching vast majorities and spreading across far districts of Islam world.

Key Words: Kerime, Bukhari, al-Cami'ü-s-sahih, narration, hadith

Atf

Hasan Yenibaş, Sahîh-i Buhârî Rivayetinde Bir Otorite: Kerîme bint Ahmed el-Merveziyye, Marife, Yaz 2012, ss. 199-217

* Bu çalışma, Fatih Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Fonu tarafından P55011201_B proje numarası ile desteklenmiştir.

Giriş

Hadis kitapları içerisinde Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi'u-s-Sahîh*'i en güvenilir hadis kitabı kabul edilmektedir. İslam dünyasında Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en büyük ilgiyi bu eser görmüştür. Hadislerinin titizlikle seçilmesi, diğer hadis kaynaklarına nisbetle mükemmel bir tertibe sahip olması, muhtevasının zenginliği ona bu itibarı kazandırmıştır¹. *el-Câmi'u-s-Sahîh*'i Buhârî'den doksan bin kişinin dinlediği rivayet edilmiştir². Fakat sonraki nesillere rivayet edenlerin sayısı oldukça azalmış olup, sadece Firebrî (ö. 320/932) ve Neseî (ö. 295/908) nüshaları intikal etmiştir. Firebrî rivâyeti, VI. asırdan itibaren Sahîh-i Buhârî'nin sonraki nesillere intikalinin yegâne rivâyeti olma imtiyazını kazanmıştır. Bu asra kadar Buhârî'nin eseri üzerine yapılan bazı çalışmalarda Neseî rivâyeti kullanılmışsa da, Firebrî nüshası bu nüshayı unutturmuştur³. Meselâ, İstanbul kütüphanelerinde bulunan beş yüz kadar Buhârî nüshası arasında Neseî rivâyetine rastlanmamıştır⁴.

Firebrî nüshası, pek çok kimse tarafından rivâyet edilmiştir. Bunlardan birisi de Ebu'l-Heysem Muhammed b. el-Mekkî el-Küşmîhen'dir (ö.389/998-99). O'ndan *el-Câmi'u-s-Sahîh*'i dinleyip icazet alanlardan biri de Kerîme bint Ahmed el-Merveziyye'dir (ö. 463/1071).

el-Câmi'u-s-Sahîh'in İslam dünyasında şöhret bulmasında onu rivâyet edenlerin katkısı bir gerçektir. Hayatını genelde hadis ilmine, özeldense *el-Câmi'u-s-Sahîh*'in rivâyetine vakfetmiş olan Kerîme bint Ahmed el-Merveziyye'nin de bu eserin İslam dünyasında yayılmasına önemli katkıları olmuştur.

Bu çalışmada bu güne kadar kendisiyle ilgili çalışma yapılmamış olan⁵ bu önemli Buhârî râvisinin hayatı, ilmi yönü ve nüshasının bazı özellikleri incelenecektir.

I. Hayatı ve İlmi Şahsiyeti

Kerîme bint Ahmed el-Merveziyye, Horasan bölgesinde yer alan önemli şehirlerden biri olan Merv'e bağlı Küşmîhen (Küşmeyhan) köyünde dünyaya gelmiştir. Yâkut el-Hamevî, bu köyden çok sayıda ilim ehli kimsenin yetiştiğini kaydetmektedir⁶. Bunların en meşhuru Kerîme'nin de hocası olan Küşmîhenî lakabıyla bilinen Ebu'l-Heysem Muhammed b. el-Mekkî'dir (ö. 389/998-99). Kerîme, ilmi hayatın çok canlı olduğu bir muhitte yetişmiştir. Horasan'ın en meşhur şehri olan

¹ Kandemir, "el-Câmi'u-s-Sahîh", *DİA*, VII, 117.

² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 328. Kitabın nail olduğu râğbetin mübalâğalı bir ifadesi olan bu rakamla, tabiatıyla, hepsi metni sahih bir şekilde rivayete muktedir olan raviler kastedilmemektedir. Geniş bilgi için bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 186.

³ Neseî, Sahîh'in sonlarına doğru küçük bir kısmını, doğrudan doğruya Buhârî'den dinlemek imkanını bulamamış, ondan icâzet yoluyla almıştır. Kitapların semâ ve kırâ'at yoluyla nakdedilmesine büyük önem verildiği bir dönemde, tam bir semâ yoluyla gelmiş olan Firebrî nüshası tercih edilmiştir. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 191.

⁴ Bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* s. 186-187.

⁵ Önemli bir hadisçi olmasına rağmen Kerîme ile ilgili *DİA*'da bir madde bulunmamaktadır.

⁶ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 463.

Merv, ilmî hayatın oldukça canlı olduğu bir yerdir. Bu şehir, tarihte önemli ilim merkezlerinden biri olarak anılmıştır. Bu şehre nispet edilen el-Merveziyye lakaplı pek çok alim yetişmiştir. Ahmed b. Ali el-Merveziyye (ö. 292/905), Ebû Abdullah Muhammed b. Nasr el-Merveziyye (ö. 294/906) ve Ebû İshak el-Merveziyye (ö. 340/951) bunlar arasında sayılabilir⁷.

Pek çok kadın hadisçi gibi Kerîme'nin hayatı hakkında da fazla bilgi bulunmamaktadır. Tam adı Kerîme bint Ahmed b. Muhammed el-Merveziyye'dir. Doğum tarihi bilinmemekle birlikte yüz yaşına kadar yaşadığı bildirilmiştir. Hicrî 463'te vefat ettiğine göre⁸, 360'lı yıllarda doğmuş olmalıdır. Hayatının önemli bir bölümünü Mekke'de geçirmiş ve burada vefat etmiştir⁹.

Ümmü'l-kirâm lakabıyla anılan Kerîme'nin şahsiyetiyle ilgili aydınlatıcı mahiyette bazı bilgilere kaynaklarda rastlanmaktadır. Sâliha bir kadın olduğu belirtilen Kerîme¹⁰ hiç evlenmemiştir. Hadisçiliğinin yanı sıra geniş bilgisi, üstün zekası, hayırseverliği ve ibadete düşkünlüğü ile tanınmıştır¹¹. Hanım muhaddislerin genelinde olduğu gibi Kerîme hakkında da herhangi bir olumsuz değerlendirme yapılmamıştır.

1. Hocaları

Kerîme'nin ilmî hayatında babasının önemli bir yeri vardır. Aslında bu durum ilimle meşgul olmuş diğer kişiler için genellikle söz konusudur. Erkeklerden farklı olarak, kızların ilim öğrenmesi aile çevresinin katkısıyla mümkün olabilmiştir¹². Bu bağlamda Kerîme'nin de ilk hocası babası Ahmed b. Muhammed el-Merveziyye'dir. Babası onu henüz küçük bir çocukken Ebû'l-Heysen Muhammed b. el-Mekkî el-Küşmîhenî (ö. 389/998-99)'nin ders halkasına götürmüştür¹³. Babasıy-

⁷ Bk. Sayan, "Merv", *DİA*, XXIX, 221-225.

⁸ Vefat tarihinin 465 olduğuna dair görüşler varsa da, yaygın olan görüş 463'tür. Bk. Zehebî, *Siyer*, XVIII, 234; İbn Nukta, *et-Takyîd*, II, 324.

⁹ Zehebî, *Siyer*, XVIII, 233-234.

¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 135.

¹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 135; Zehebî, *el-I'ber*, II, 315-316; a. mlf., *Siyer*, XVIII, 233; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVI, 34; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, 266; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefayât*, XXIV, 254; Zirikî, *el-A'lâm*, V, 225; Kehhâle, *A'lâmu'n-nisâ*, IV, 225.

¹² Hanım muhaddislerin büyük çoğunluğu, Hadis ilmiyle meşhur olan ailelere mensuptur. Muhaddisler, eşlerini, kızlarını ve diğer kadın akrabalarını, bu ilme teşvik etmişlerdir. Seyahatlerinde, onları yanlarında götürerek, âlimlerin derslerini dinlemelerini ve onlardan îcâzet almalarını temin için, daha küçük çocuk iken, muhaddislerin derslerine götürerek, semâ yoluyla okunan kitabın rivâyet hakkını aldırılmışlardır. Dolayısıyla, hanım muhaddisler bu yönden şanslı sayılabilirler (Eren, Kadınların Hadis İlmine Katkıları, *AÜİFD*, yıl. 2003/1, sy. 44, s.105). İslam tarihinde kız çocuklarının küçük yaştan itibaren ve erkeklerle birlikte derslere katıldıklarına dair pek çok örnek vardır. Mesela, Esmâ bint Esed b. Fûrât (ö. 250/865) küçük yaştan itibaren babasıyla birlikte ilmî tartışmaların yaşandığı toplantılara katılmış ve hadis rivâyeti ve Hanefî fıkhı konusunda önemli bir şöhret kazanmıştır (Kehhâle, *A'lâmu'n-nisâ*, I, 45). Yine küçük yaşlardan itibaren ilim meclislerine katılan Melike bint Abdullah b. el-Makdisiyye de pek çok alimden ilim öğrenmiştir. Bu hanım daha sonra İbn Hacer'e icâzet vermiştir (Mehmed Zihni, *Meşâhiru'n-nisâ*, II, 224; Kehhâle, *A'lâmu'n-nisâ*, V, 103; Yılmaz, *Kadın Hadisçiler*, s. 181). Konuyla ilgili ayrıca bk. Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s. 226-230; Bolelli, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*, s. 205.

¹³ Kâdî İyâz, *el-İlma'*, s. 145.

la daha sonraki yıllarda önce Kudüs'e oradan da Mekke'ye gitmişlerdir¹⁴. Bu yolculukların onun ilmî hayatına önemli katkıları olmalıdır.

Kerîme'ye hadisçi kimliğini kazandıran asıl hocası Ebü'l-Heyssem Muhammed b. el-Mekkî el-Küşmîhenî'dir. Hadis, fıkıh ve edebiyat sahalarında yetkinliği olan böyle bir ilim adamıyla aynı beldede yaşama fırsatına sahip olan Kerîme, hocasından *el-Câmiu's-sahîh*'i dinleme imkanı bulmuştur¹⁵. Kerîme'nin hocasıyla olan ilmî bağı sadece bu kitapla sınırlı olmamalıdır. Kaynaklarda bu konuda bir bilgi yer almasa da, Küşmîhenî'nin ilmî birikiminden istifade etmiş olmalıdır. Bu bağlamda, hocasının fıkıh ve edebiyat bilgisinden de yararlanmış olması mümkündür.

Kerîme'nin muhtemelen 360'lı yıllarda doğduğu göz önüne alınırsa, hocası vefat ettiği zaman 25-30 yaşlarında olmalıdır. Şu halde Kerîme, hocasından sonra yaklaşık 75 yıl yaşamıştır ki, bu durum âli isnad olması bakımından onun rivâyetine önem kazandırmaktadır. Hemen belirtelim ki, Kerîme'nin 25-30 yaşına kadar sürekli Küşmîhenî'nin derslerine devam ettiğine dair kesin bir bilgiye sahip bulunmamaktayız.

Ümmü'l-Kirâm Kerîme'nin Küşmîhenî'den semâ'ının çok küçük yaşta olduğu, bu yaşta henüz duyduklarını iyi belleyemeyeceği ileri sürülmüşse de¹⁶, bu görüş pek itibar görmemiştir¹⁷.

el-Câmiu's-sahîh'in günümüze ulaşmasında Küşmîhenî rivâyetinin önemli bir yeri vardır. Kerîme'nin dışında Ebü'l-Hayr es-Saffâr (ö. 471/1078-79), Habbâzî (ö. 449/1057), Hafsî (ö. 466/1073) ve Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043) de bu nüshayı rivâyet etmişlerdir. Özellikle Ebû Zer nüshası, günümüzde mevcut olan Buhârî metninin oluşmasına önemli bir kaynak teşkil etmiştir¹⁸. Küşmîhenî, *el-Câmiu's-sahîh*'i Firebrî'den (ö. 320/932) dinlemiş ve yaklaşık 70 yıl bu eserin râvîliğini yapmıştır.

Ümmü'l-Kirâm Kerîme'nin *Sahîhu'l-Buhârî*'yi dinlediği bir diğer hocası Zâhir b. Ahmed Ebû Alî es-Serahsî'dir (ö. 389/998/99). "Horasan'ın fakihî" ünvanıyla da anılan Serahsî'nin, geniş hadis bilgisine sahip olduğu belirtilmiştir¹⁹.

Kerîme ayrıca Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Bâmûyeh'ten (ö. 409/1018-19) de *Sahîh*'i dinlemiştir. Aslen İsfahanlı olan ama Neysabûr'a yerleşen İbn Bâmûyeh, hem muhaddis, hem de sûfî kimliğiyle meşhur olmuştur. İlim öğrenmek için özel-

¹⁴ Zehebî, *Siyer*, XVIII, 233.

¹⁵ Zehebî, *Siyer*, XVIII, 233; XVI, 491; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IV, 478; Zehebî, *el-I'ber*, II, 177-178.

¹⁶ Bk. Kâdî İyâz, *el-İlmâ*, s. 145. Bu iddia, Kerîme'nin muasırlarından Ebû Zer el-Herevî'ye (ö. 434/1043) ait olup, muasırlar arasında karşılaşılması mümkün olan bir yaklaşımdır. Bundan dolayı muasırların ve akrabalarının birbirleri hakkında cerhleri muteber sayılmamıştır. Bk. Polat, *Hadis Araştırmaları*, s. 80.

¹⁷ Hadis semâinin sıhhati için gerekli olan yaş sınırıyla ilgili farklı görüşler ortaya konmuşsa da, genellikle hadisçiler çocuğun temyiz yaşına geldiği döneme ait rivayetlerin kabul edileceğini belirtmişlerdir. Meselâ, Mûsâ b. Hârûn'a çocuğun ne zaman hadis işitebileceği sorulduğu zaman "sığırın merkebi ayırt ettiği zaman" cevabı vermiştir. Buna benzer bir soruya Ahmed b. Hanbel de, "aklı erdiği ve işittiğini aklında tutabildiği zaman" diye cevap vermiştir. Şu halde önemli olan yaştan ziyade, çocuğun akıllıca konuşup ve sorulan soruya akıllıca cevap verebilecek durumda olmasıdır. Bk. İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, s. 129-130; Kocyiğit, *Hadis Usûlü*, s.237.

¹⁸ Bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 200.

¹⁹ Zehebî, *Siyer*, XVI, 476-478; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, III, 293-294.

likle Irak ve Hicaz taraflarına gitmiş ve bu bölgelerdeki âlimlerle görüşmüştür²⁰. Ümmü'l-Kirâm Kerîme, *el-Câmiu's-sahîh'i* İbn Bâmüyeh, Mekke'ye geldiği sırada dinlemiş olmalıdır.

Şunu belirtmeliyiz ki, kaynaklarda Kerîme'nin hocaları olarak bu üç şahıs zikredilmektedir. Ancak, Küşmîhenî'nin dışındaki diğer rivayetleri hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bu iki hocadan Sahîh-i Buhârî'yi okuduğuna dair kayıtlar varsa da, nerede ve hangi nüshayı okuduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Hatta çoğu defa kaynaklarda sadece bu iki zattan da rivayeti olduğu belirtilmekte, söz konusu rivayetin hangi kitapla ilgili olduğu hakkında bir açıklama yapılmamaktadır. Fakat yine de, ismi Buhârî ile özdeşleştiği için, bu iki zattan da Sahîh-i Buhârî'yi dinlemiş olmalıdır. Her iki zatın da hadisçi kimliğine sahip olması, bu kanaati kuvvetlendirmektedir. Ne var ki, Kerîme deyince öncelikle bilinen Küşmîhenî nüshasının râvisi olmasıdır.

2. Öğrencileri

Kerîme bint Ahmed'den pek çok kimse hadis dinlemiş ve ondan Sahîh-i Buhârî'nin icazetini almıştır. Hemen belirtelim ki, Kerîme, kitap râvisi olduğu için, kendisinden hadis dinleyenler arasında meşhur alimler de bulunmuştur. Kerîme'den Sahîh-i Buhârî'yi kaç kişinin dinleyip icazet aldığını bilme imkanına sahip değiliz. Zira hayatını hadis ilmine vakfetmiş olan ve Müslümanların ortak buluşma yeri olan Mekke'de uzun yıllar ikamet eden böyle bir muhaddisten sayıları binlerle ifade edilecek kadar çok kimse hadis dinlemiş olmalıdır. Kendisinden hadis dinleyenler belli bir bölgeyle sınırlı olmayıp, İslam dünyasının hemen her bölgesinden talebeleri olmuştur. Kerîme bint Ahmed'i Buhârî râvîleri arasında önemli kılan hususlardan biri de, Mekke'de ikameti sebebiyle özellikle hac mevsiminde değişik beldeleden çok sayıda kimsenin gelip ondan hadis dinlemiş olmasıdır.

Kerîme'den hadis dinleyenler arasında şu kimseler bulunmaktadır: Hatîb el-Bağdâdî, Ebü'l-Ganâim en-Nersî, Ebû Tâlib el-Hüseyn b. Muhammed ez-Zeynebî, Muhammed b. Berakât es-Saîdî, Ali b. el-Huseyn el-Ferrâ, Abdullah b. Muhammed b. Sadaka b. el-Gazzâl, Ebü'l-Kâsım Ali b. İbrâhîm en-Nesîb, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. es-Semâ'nî,²¹ büyük nahiv alimi Ebû Ubeyd Muhammed b. Berakât b. Hilâl, Ali b. İbrahim b. el-Abbâs el-Hüseynî, Endülüslü Malikî fakihi Ebû Bekir Cemâhir b. Abdurrahman b. Cemâhir el-Hacerî, Muhammed b. el-Hasen b. Mülûk el-Hâşimî ve Nûru'l-Hüdâ el-Hüseyn b. Muhammed²².

Kerîme'den Sahîh-i Buhârî'yi dinleyenler arasında ilmi seviyesi yüksek ve geniş hadis bilgisine sahip daha nice alim vardır. Bu kimselerin Kerîme'yle talebelik münasebetleri, Sahîh-i Buhârî'yi dinlemeleri ile sınırlıdır. Meselâ, Kerîme'den Sahîh-i Buhârî'yi dinleyenler arasında ismi ilk sırada zikredilen Hatîb el-Bağdâdî

²⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 177-178; Zehebî, *Siyer*, XVII, 239.

²¹ Zehebî, *Siyer*, XVIII, 234. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 135-136; İbn Nukta, *et-Takyîd*, II, 324; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVI, 34;

²² Kehhâle, *Â'lâmu'n-nisâ*, IV, 240.

(ö. 463/1071) onunla muasır bir âlimdir. O, tahsilini tamamladıktan sonra yirmi yıldan fazla bir süre bütün vaktini Târîhu Bağdâd'ı yazmaya ayırmış, 444/1052-53 yılında bu en önemli çalışmasını tamamlayınca hac görevini ifa etmeye karar vermiştir. Aynı yıl Dimâşk'a ve Sûr'a uğradıktan sonra Mekke'ye gitmiştir. Bu sırada hac maksadıyla Mekke'ye gelen tanınmış muhaddis Kudâî'den (ö. 454/1062) hadis dinlemiştir. Aynı zamanda Mekke'de mücavir olarak bulunan Kerîme bint Ahmed'den Sahîh-i Buhârî'yi beş günde okumuştur. Aslında Hatîb aynı eseri daha önce, Küşmîhenî'den bizzat dinleyen müfessir ve kıraat âlimi Ebû Abdurrahman İsmail b. Ahmed ed-Darîr el-Hîrî'den 423/1032 yılında Mekke'ye giderken Bağdat'a uğradığı sırada üç gün içinde ve üç mecliste dinlemişti²³. Hadis ilminde geniş bilgi sahibi olan Hatîb el-Bağdâdî'nin Kerîme'den Sahîh-i Buhârî'yi dinlemesi, devrin ilim geleneği içinde önemli bir yeri olan âlî isnada sahip olmak ve kitapların rivayet hakkını elde etmek maksadına matuf olmalıdır.

Bazı talebeleri, Sahîh'in sonraki nesillere intikalinde yer almışlardır. Bunlardan Ali b. Hüseyin el-Ferrâ (ö. 519/1125), sonraki asırlarda Sahîh-i Buhârî nüshaları üzerinde en kapsamlı çalışmalardan birini yapmış olan Yûnînî'ye (ö. 701/1301-02) ulaşan Kerîme nüshasının râvisidir²⁴.

Diğer bir talebesi Ebû Abdullah Muhammed b. Berekât es-Saîdî de Ali b. Hüseyin el-Ferrâ ile birlikte Bedrüddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed el-Aynî'ye (ö. 855/1451) kadar ulaşan Kerîme nüshasının rivayet zincirinde yer almıştır²⁵.

3. Rivâyet metodu

Kerîme'nin, pek çok hanım muhaddiste olduğu gibi bir medresede ya da bir dâru'l-hadîste hocalık tecrübesi yoktur. O, İslam dünyasının merkezi konumundaki Mekke'de değişik beldelerden gelip kendisinden hadis dinlemek isteyenlere ya evinde ya da başka bir mekanda hadis meclislerinde rivayette bulunmuştur.

O, kendi asıl nüshasını sağlam bir şekilde muhafaza etmişti. Kendisinden rivayet edilen hadislerin yer aldığı nüshaları bu asıl nüshayla mukabele ediyordu²⁶. Talebesi Ebû'l-Ganâim en-Nersî hocasının metoduyla ilgili şu hatırayı aktarmaktadır:

"Kerîme bana kendi es-Sâhîh nüshasını getirdi. Ben de onun dizinin dibine oturdum. Yedi sayfa yazdım ve yazdıklarımı (onun nüshasıyla karşılaştırarak) okudum. Ben yazdıklarımı onun nüshasıyla kendim karşılaştırmak istiyordum. Fakat o

²³ Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, XVI, 453. Zehebî, bundan daha süratli bir kıraatın duyulmadığını söylemektedir. Bk. Zehebî, *Siyer*, XVIII, 280.

²⁴ Yûnînî'ye kadar ulaşan Buhârî nüshalarıyla ilgili bilgi için bk. Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, VII, 117.

²⁵ Kerîme nüshasının Sahîh-i Buhârî şârihi Bedrüddin el-Aynî'ye kadar olan rivayet zinciri için bk. Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, I, 137.

²⁶ Zehebî, *Siyer*, XVIII, 233; a. mlf. *el-Iber*, II, 316.

şöyle dedi: Hayır, benimle birlikte karşılaştı. Ben de onunla birlikte (yazdığım sayfaları onun nüshasıyla) karşılaştırdım.”²⁷

Kerîme'nin kendisinden yazılan nüshaları bizzat kendisinin de iştirak ederek karşılaştırması (mukabele etmesi) mukabelenin sağlamlık bakımından en makbul şeklidir. Onun bu şekilde davranması, hadis rivayetinde ne kadar titiz olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda güvenilir bir râvî olmasının da bir delilidir.

Kerîme'nin hadisçiliği, Sahîh-i Buhârî rivâyetiyle özdeşleşmiştir. Onun hakkında “*muhaddise*”²⁸, “*müsnide*” ve “*şeyha*” tabirleri kullanılmıştır²⁹. Bu tabirler, Kerîme'nin hadis ilmine vukûfunun derinliğine işaret etmektedir. Zira bu kavramlar, hadis ilminde önemli yeri olan kimseler için kullanılmıştır. Bu terimlerden muhaddis, hadis ilmiyle meşgul olan, önemli hadis kitaplarındaki hadisleri, rivâyet ve dirâyet bakımından senedleriyle bilen ve hadisleri senedleriyle rivâyet eden âlim hakkında³⁰, müsnid ise, hadisleri senedli olarak rivâyet eden kimse için³¹, şeyh de genel olarak hadis alimleri hakkında kullanılmıştır³². Bu tabirler nisbeten ta'dîl mertebesinde.

İbnü'l-Ehdel diye tanınan Ebû Muhammed Bedrüddîn Hüseyin b. Abdurrahman b. Muhammed el-Alevî (ö. 855/1451), Kerîme'yi hafızlardan saymıştır³³. Hadis ilminde hâfız, metin ve senedleriyle yüzbin hadisi bilip ezberlemiş olan, bunların râvîlerini, hayat hikâyeleri ve cerh ve ta'dîl yönleriyle bilen âlimlere denmekte ise de, Ümmü'l-Kirâm için bu terimin daha geniş anlamda yani, hadislerin sahih olarak sonraki nesillere intikalinde büyük emeği geçen alim anlamında kullanıldığını düşünmek daha uygun görünmektedir³⁴.

²⁷ Zehebî, *Siyer*, XVIII, 234. Râvînin, hadis nüshasını, içindeki hadisleri kendisinden almış olduğu şeyhinin asıl nüshasıyla karşılaştırmasına “muâraza” ya da “mukâbele” denmektedir. Bir muhaddisin hadis dersinde veya imlâ meclisinde yazılan bir nüshanın aslına harfiyen uygun olup olmadığının kontrol edilmesi için yapılan mukabelenin sağlamlık bakımından en makbulü, hadisi yazan talebenin hocasıyla bizzat görüşüp onu kendi kitabından hadis rivayet ederken takip etmesi suretiyle yaptığıdır. (Bk. Şahyar, “Mukabele”, *DİA*, XXXI, 101)

²⁸ Kehhâle, *A'lâmu'n-nisâ*, IV, 240; Zirikli, *el-A'lâm*, V, 225.

²⁹ Bk. Zehebî, *Siyer*, XVI, 233.

³⁰ Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 107. Bir kimsenin muhaddis sayılması için bazı şartlar ileri sürenler de olmuştur. Meselâ, Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe, imlâ yoluyla 20000 hadis yazmayan kimsenin muhaddis sayılmayacağını belirtmiştir (Râmhurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl*, s. 377.). Bir kimseye muhaddis denilmesi için bu miktardan daha fazla hadis bilmesi gerektiğini söyleyenler de olmuştur. Geniş bilgi için bk. Kandemir, “Muhaddis”, *DİA*, XXX, 393.

³¹ Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 116.

³² Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 144.

³³ Kehhâle, *A'lâmu'n-nisâ*, IV, 240.

³⁴ Hâfız terimi için bk. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 66. Metinde geçtiği şekliyle hâfız tanımına uyan hadis alimi çok az olsa gerektir. Bundan dolayı, kendisine hâfız denen her hadis âliminin bu şartları taşıdığı düşünmek doğru olmayabilir.

II. Kitap Râvîsi Olarak Kerîme

1. Kitap Rivayeti Geleneği ve Kitap Râvîsi Olarak Kerîme

Hicri dördüncü asırdan itibaren, artık ana hadis kaynakları tasnif edilmiş olması hasebiyle, hadis rivayetinin yerini kitap rivayeti almaya başlamıştır. Önceki dönemlerdeki hadis rivâyetinde gösterilen hassasiyet, kitap rivâyetinde de gösterilmeye devam edilmiştir. Bilindiği gibi muhaddisler, hadis râvîsinin hocasından hadis alma biçimine çok önem vermişlerdir. Bu bağlamda, râvînin bizzat hocasının ağzından bir hadisi duymuş olmasına önem vermişler ve bu şekildeki bir rivâyet için “semâ” tabirini kullanmışlardır. Bu yöntem hadis tahammül metotlarının en üstünü kabul edilmiştir³⁵.

İslam tarihinde rivâyet açısından en fazla ilgiye mazhar olan kitapların başında, Buhârî'nin *el-Câmi'u-Sahîh*'i gelmektedir. Bu eseri, bizzat Buhârî'den dinleyenlerin sayısının doksan bin kişiye ulaştığı rivâyet edilmiştir³⁶. Sonraki asırlarda da bu ilgi devam etmiştir.

Kerîme bint Ahmed'i hadis ilmi açısından önemli kılan da, *el-Câmiu's-Sahîh* gibi bir kitabın râvîsi olmasıdır. Kerîme, kitap rivâyet geleneğinin yaygınlaştığı dördüncü ve beşinci asırlarda yaşamıştır.

Sahîh-i Buhârî'nin pek çok râvîsi olmasına rağmen, beşinci asırda Kerîme'yi öne çıkaran hususların başında, onun *el-Câmiu's-Sahîh*'i âlî isnadla rivâyet eden en son kişi olması gelmektedir. Zira, Kerîme ile Buhârî arasında Firebrî ve Küşmîhenî olmak üzere sadece iki râvî vardır. Kerîme'nin vefat tarihi olan 463/1071 senesi dikkate alındığı zaman, Buhârî'yle arasında iki asırdan daha uzun bir süre olduğu görülecektir ki, hadis ilminde bu tür isnadlar çok kıymetli kabul edilmektedir.

Kerîme, bir asırlık hayatını genelde hadis ilmine, özelde de Buhârî'nin rivâyetine vakfetmiştir. Hayatı boyunca hiç evlenmediği için, hadis ilminden başka bir meşgalesi de olmamıştır.

Kerîme, kendi devrinde Sahîhu'l-Buhârî'nin en selâhiyetli râvîsi kabul edilmiştir. O dönemin en büyük hadisçilerinden olan Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043) kendi talebelerine *el-Câmiu's-Sahîh*'i bu hanımdan da okumalarını tavsiye etmiştir. Sahîh-i Buhârî rivâyetindeki otoritesinden dolayı dönemindeki pek çok âlim Mek-

³⁵ Sema' terimi için bk. Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 137. Rivâyet asırlarında, hadis ilmiyle meşgul olanlar, bir hadisi bizzat ilk râvîsinden dinlemek için meşakkatli ve uzun yolculuklara katlanmışlardır. Hadis tarihinde, “rihle” denilen bu tür ilmî seyahatler, ilmi en yetkin kimseden ve olabildiğince ilk kaynaktan alma gayretinin bir ifadesidir.

“Nasıl ki hadisleri hocadan dinleme, ona okuma, icâzet vb. gibi yollarla alma gerekiyorsa yazılan bir kitabı da müellifinden bu şekilde almak gerekli görülüş, kitapları doğru bir nakil yoluyla almayanlara itibar edilmemiştir.

Önemli kitapları, hocaların huzurunda baştan sona okumaya büyük önem veren muhaddisler, bir kitabın en doğru şekilde, ancak müellifinden veya ondan okuyandan öğrenilebileceği hususuna dikkat çekmişlerdir. Semâ'a verilen bu önem, neticede ana hadis kaynaklarının, müelliflerinin zamanlarından itibaren günümüze kadar, yüzlerce kere hoca nezaretinde okunmasını sağlamıştır (Eren, *Hadis İlmünde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, s. 620).”

³⁶ Kandemir, “el-Câmi'u-s-Sahîh”, *DİA*, VII, 116.

ke'ye gelip Kerîme'den *Sahîh*'i dinleyip icâzet almışlardır³⁷. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ve Endülüslü Malîkî fakih Ebû Bekir Cemâhir b. Abdîrrahman b. Cemâhir el-Hacerî (ö. 466/1073) ve Endülüslü meşhur hadisçi el-Humeydî (ö. 488/1095)³⁸ bunlardandır³⁹.

2. Sahîh-i Buhârî'nin İslam Dünyasında Şöhret Kazanmasındaki Rolü

Sahîh-i Buhârî'nin İslam dünyasında şöhret kazanmasında, Mekke'ye yerleşmiş bulunan hadisçilerin önemli katkısı olmuştur. Bu eserin, özellikle İslam dünyasının uzak coğrafyaları olan Afrika'nın uzak yerlerine ve Endülüs'e ulaşması, Mekke'de yaşayan hadisçilerin faaliyetleriyle olmuştur.

Mekke, Müslümanlar için merkezî bir konuma sahiptir. Her yıl binlerce Müslüman, hac mevsiminde burada bir araya gelerek hac farızasını ifa ederler. İslam tarihi boyunca dünyanın değişik yerlerinden gelen Müslümanlar bu buluşmayı ilmî faaliyetler için de bir fırsata dönüştürmeyi bilmişlerdir. Bu bağlamda Mekke'ye yerleşmiş bulunan ya da hac mevsiminde Mekke'ye gelen muhaddisler, hadis rivayetlerine önem vermişlerdir. Böylece, alimler arasında değişik ilmi meseleler görüşülebilmıştır. Diğer taraftan burada ders halkası oluşturan alimlerden değişik kitapların icâzet hakkını alma imkanı da oluşmuştur.

Hicri dördüncü ve beşinci asırlarda, Sahîh-i Buhârî râvilerinden bazı muhaddisler Mekke'ye yerleşerek, özellikle hac mevsiminde buraya gelen ilim taleplerine, bu kitabı rivâyet etmişler ve icâzet hakkını vermişlerdir. Muhaddislerin bu gayretlerinin, Sahîh-i Buhârî'nin İslam dünyasında en muteber hadis kitabı olarak kabulüne ve yaygınlaşmasına etkisi/katkısı olmuştur.

Meşhur Buhârî râvilerinden Mekke'ye yerleşenlerin ilki Ebû Zeyd el-Mervezî (ö.379/989)'dir. *Sahîh*'i bizzat Firebrî'den okumuş olan bu kişiden, hac mevsiminde İslam dünyasının uzak yerlerinden gelen kimseler hadis dinlemişlerdir. Örneğin, *el-Câmiu's-Sahîh*'in Endülüs'e ulaşması bu vesileyle olmuştur. Endülüslü meşhur alimlerden Asîlî lakabıyla tanınan Abdullah b. İbrahim el Ümevî (ö. 392/1002), *el-Câmiu's-Sahîh*'i Ebû Zeyd el-Mervezî'den biri Mekke'de, diğeri de Bağdat'ta olmak üzere iki kez dinlemiş ve Endülüs'e döndüğü zaman talebelerine *el-Câmi'u-s-Sahîh*'in bu rivâyetini okutmuştur⁴⁰. Endülüs'e hadisin girişi daha erken dönemde olmasına rağmen Sahîh-i Buhârî'nin bu coğrafyaya ulaşması biraz gecikmiştir⁴¹.

³⁷ Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s. 226-227.

³⁸ Humeydî, 448'de hacca gitmiştir. Kerîme'den rivâyeti bu tarihte olmalıdır. Bk. Yücel, "Humeydî, Muhammed b. Fütûh", *DİA*, XVIII, 358.

³⁹ Bk. Zehebî, *Siyer*, XVIII, 234; Kehhâle, *A'lâmu'n-nisâ*, IV, 225; Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, s. 227.

⁴⁰ Bk. Akyüz "Asîlî", *DİA*, III, 482; Zehebî, *Siyer*, XVI, 318; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, s. 240. Asîlî'nin muasırı olan hadis alimi Atiyye b. Saîd (ö. 407/1016) de, Sahîh'i, Firebrî'nin öğrencilerinden Zâhir b. Ahmed'den dinlemiş ve uzun yıllar Mekke'de bu kitabı rivâyet etmiştir. Ne var ki, Endülüs'e dönmeyip Mekke'ye yerleştiği için, bir Endülüs'lü olarak erken dönemde Sahîh-i Buhârî'yle tanışmış olsa da, bu eserin Endülüs'te şöhret bulmasına doğrudan bir katkısı olmamıştır. Bk. Zehebî, *Siyer*, XVII, 412.

⁴¹ Endülüs'e hadis daha erken bir dönemde girmiş ve İslam dünyasının belli başlı ilim merkezlerindeki hadis birikimini bu coğrafyaya taşıyan da Bakî b. Mahled olmuştur. Bakî b. Mahled iki kere Doğuya seyahat ederek, 35 yıl (218/833'ten 253/867'ye kadar) Endülüs'ten ayrı kalmıştır. Bu süre içerisinde, yarısı Iraklı olan yaklaşık 284 hocadan ilim almıştır. Bunlar arasında Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn,

→

Mekke'ye yerleşen diğer bir meşhur Buhârî râvîsi Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043)'dir. Ebû Zer el-Herevî, *Sahîh*'i Firebrî'nin üç tanınmış talebesinden⁴² okuyup kendisine bir çeşit tenkitli bir nüsha oluşturduğu için, Mekke'ye yerleştikten sonra şöhreti İslam dünyasına iyice yayılmıştır. Bundan dolayı değişik belde-lerden hadis talebeleri ondan hadis dinlemeye gelmiştir. Ebû Zer, özellikle hac mevsiminde hem hacceder, hem de talebelere hadis okuturdu⁴³.

Kerîme'yi de Ebû Zer'le birlikte değerlendirmek gerekmektedir. Zira Ebû Zer'le Mekke'de ivme kazanan Sahîh-i Buhârî rivâyeti Kerîme'yle devam etmiş, hat- ta zirveye ulaşmıştır. Zira Kerîme, aynı süreçte sürdürdüğü Sahîh-i Buhârî rivâye- tini, Ebû Zer'den sonra yaklaşık otuz yıl daha devam ettirmiştir. Dolayısıyla iki mu- haddisin öğretim faaliyetlerini Mekke'de sürdürmeleri neticesinde bu eserin İslam dünyasına yayılmasında büyük katkıları olmuştur⁴⁴.

Kerîme'nin bu şöhreti sebebiyle pek çok alim gelip kendisinden hadis din-lemiştir. Bunlar arasında, özellikle bu eserin İslam dünyasında yayılmasına hizmet ettiğine de işaret etmesi bakımından Endülüslü bir hadis, tarih ve fıkıh alimi olan Humeydî (ö. 488/1095)'yi zikretmek yerinde olacaktır. O, Sahîh'i Mekke'de iken bu hanım muhaddisten okumuş ve eserin Endülüs'te yayılmasına büyük hizmet etmiş- tir⁴⁵.

Netice olarak, Kerîme'nin kendi döneminde Sahîh'in en âli isnadına sahip olması ve Mekke'de bulunması Sahîh-i Buhârî'nin rivâyeti konusunda ilgi odağı olmasına vesile olmuş ve bu beldedeki ilmî faaliyetleri bu eserin de İslam dünyası- na yayılmasına önemli bir katkı sağlamıştır. Buhârî'nin İslam dünyasında yayılma- sıyla ilgili yapılan bir çalışmada, Sahîh-i Buhârî'nin otoritesini kazandığı dönem olarak hicri beşinci asrın tespit edilmiş olması da⁴⁶ bu düşüncemizi desteklemekte ve bu sürecin Mekke merkezli hadis faaliyetleriyle paralel bir şekilde geliştiğini göstermektedir.

→

Ebû Bekr b. Ebî Şeybe gibi hadis ilminin büyük isimleri de vardır. Bakî b. Mahled, Emîr Muhammed (238/852 – 273/ 886) döneminde Endülüs'e döndüğünde, beraberinde bazı eserleri de getirmiştir: Şâfiî'nin eserleri *Risâle* ve *Kitâbu'l-Fikhi'l-Kebîr*, muhtemelen *Kitâbu İhtilâfî Mâlik ve Ş-Şâfiî*, İbn Ebû Şeybe'nin *Musannefi*, Ahmed b. İbrahim ed-Devrakî'nin (246/860) *Siretü Umar b. Abdilazîz'i* ve Halife b. Hayyât'ın *Târih* ve *Tabakât'ı* bunlar arasındadır. Bakî ayrıca Mâlik'in *Muvatta'ım* da rivayet etmiştir (Fierro, Isabel, "The Introduction of Hadith in al-Andalus: Hadisin Endülüs'e Girişi", *AÜİFD*, yıl. 2006/2, sy. 47, 246). Bakî b. Mahled'in bu rolünden dolayı İbn Abdilber, "*Bakî, Endülüs'te hadisi yayan kimselerin ilkiydi*" demiştir (Zehebi, *Siyer*, XIII, 290). Buhârî'nin Endülüs'e girişiyle ilgili bk. Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *İslâmî Araştırmalar*, 1997/1-4, sy. 10, s. 103-104. Kamil Çakın, bu makalesinde, Buhârî'nin Endülüs'e giriş tarihi olarak h. 400'lü yılları vermektedir. Buhârî'nin bu coğrafyaya girişini Asilî ile başlatacak olursak, bu tarihi bir çeyrek asır daha geriye götürme imka- nı olacaktır.

⁴² Bu üç isim, Müstemlî, Hamevî ve Küşmîhenî'dir.

⁴³ Bk. Zehebî, *Siyer*, XVII, 554-556; Kandemir, "Ebû Zer el-Herevî", *DİA*, İstanbul, 269.

⁴⁴ Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA*, 116-117.

⁴⁵ Bk. Zehebî, *Siyer*, XIX, 121. Ayrıca bk. Sıddîkî, *Hadis Edebiyat Tarihi*, s. 227.

⁴⁶ Bk. Çakın, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *İslâmî Araştırmalar*, 1997/1-4, sy. 10, s. 104-105. Buhârî'nin otoritesini kazanmasını, Sahîh-i Buhârî'nin İslam dünyasının Mağrib gibi uzak bölgelerine ulaşip tanınması şeklinde anlamak daha doğru görünmektedir. Zira, Buhârî'nin hadis alanındaki otoritesi ve yetkinliği kendi çağdaşları tarafından da kabul edilmiştir.

III. Kerîme Nüşhası

Kerîme nüshası, *el-Câmiu's-Sahîh*'in önemli rivâyetlerinden birisidir⁴⁷. Ne var ki, günümüzde yaygın olan Buhârî nüshası, Firebrî rivâyetinin meşhur bazı kollarının Yûnînî (ö. 701/1301-1302) tarafından birleştirilmesinden oluşan edisyonudur. Yûnînî, söz konusu meşhur rivayetinde, çoğunlukla müstakil nüshalardan ziyade farklı kolları birleştiren nüshaları esas almıştır. Bu bağlamda, Ebû Zer, Asîlî, İbn Asâkir ed-Dımaşkî ve Ebu'l-Vakt nüshalarını öncelikle kullanmış, önemli gördüğü yerlerde de başka nüshalardan istifade ederek müstakil bir nüsha oluşturmuştur. Bugün bize kadar ulaşan Buhârî nüshalarının yarısından fazlasını Yûnînî nüshası oluşturmaktadır⁴⁸. Günümüzde artık, II. Abdülhamid'in emriyle ve Yûnînî nüshası esas alınmak sûretiyle Mısır'da 1313'te yapılan 9 ciltlik baskı en güvenilir neşir kabul edilmektedir⁴⁹.

Nasil Firebrî nüshası diğer Buhârî nüshalarını unutturmuşsa, Yûnînî nüshası da Firebrî'den gelen diğer nüshaların yaygınlaşmasına mani olmuştur. Kerîme nüshasının bildiğimiz kadarıyla müstakil olarak günümüze kadar gelmemiş olmasını bu şekilde izah edebiliriz⁵⁰.

Şunu da belirtelim ki, Yûnînî nüshasının oluşmasında birleştirilmiş dört nüshanın esas alındığı görüşü yaygın bir görüş haline gelmiş ise de, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Yûnînî gerekli durumlarda başka nüshalardan da yararlanmıştı. Zirâ Kerîme nüshası Yûnînî'ye de ulaşmıştır. Yûnînî'ye ulaşan Kerîme nüshasının rivâyet zinciri şu şekildedir: Yûnînî (ö. 701/1301-1302)- Abdülazîm el-Münzirî (ö. 656/1258)- Ebû Abdullah el-Ertâhî (ö. 601/1204-1405)- Ali b. Hüseyin el-Ferra (ö. 519/1125)- Kerîme (ö. 463/1071).

Kerîme nüshası, Buhârî'nin en meşhur şârihleri olan İbn Hacer, Aynî ve Kastallânî'ye kadar ulaşmıştır. Bu üç müellif şerhlerinde bu nüshadan da istifade etmişler, ihtilafların giderilmesinde referans olarak tercih ettikleri öncelikli nüshalar arasında Kerîme nüshasını da değerlendirmişlerdir. Bu bakımdan başta İbn Hacer olmak üzere meşhur Buhârî şârihleri nazarında onun en güvenilir nüshalardan biri olarak görüldüğünü söyleyebiliriz. Bugün, Kerîme nüshasının diğer nüshalara göre farklı yönlerine bu şerhler vasıtasıyla ulaşabiliyoruz.

1. Kerîme Nüşhasının Bazı Özellikleri

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi bu nüshayla ilgili bilgilerimiz dolaylı, yani ikinci kaynaklar üzerindedir. Bu konuda yol gösterici kaynaklarımız, Buhârî nüshaları arasındaki lafiz/rivâyet farklarına işaret eden meşhur Buhârî şerhleridir. Bu bölümde, belli ölçüde de olsa bir fikir oluşturmaya yeterli olacak miktarda, İbn

⁴⁷ Bk. Muhammed b. Abdülkerim b. Ubeyd, *Rivâyâtu ve nüshâü'l-Câmi'i's-Sahîh*, s. 28; İbn Rüşeyd, *İfâdetü'n-nasîh*, s. 38.

⁴⁸ Bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 197-199.

⁴⁹ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 58.

⁵⁰ Yazma eserlerin bulunduğu kütüphanelerde Kerîme nüshasının bulunup bulunmadığı ayrıca araştırılması gereken bir husustur. Ancak herhangi bir kitapta bu nüshanın mevcudiyetine ilişkin bir işaret görmediğimizi söyleyebiliriz.

Hacer, Aynî ve Kastallânî şerhlerinden yararlanmak suretiyle bu nüshayla ilgili bazı tespit ve atıflara yer vermek istiyoruz. Örnek olarak, râvî isimleri, rivayetlerde yer alan ziyadeler ve tercemeler (bab başlıkları) ile ilgili bazı farklara işaret edeceğiz. Bu şekilde Buhârî nüshaları arasındaki farkın boyutlarına örnek düzeyinde de olsa işaret etmiş olacağız. Buhârî rivayetlerindeki nüsha farklarına işaret etmesi bakımından İbn Hacer ve Kastallânî'nin şerhlerinin daha zengin olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Hatta Kastallânî'nin şerhi İbn Hacer'in şerhine göre bu yönden daha zengindir.

İslâmî ilimler tarihi açısından bakıldığı zaman kitapların elle yazılıp hocaya arz edildikten sonra rivayet hakkının elde edildiği bir gerçektir. Bu şekildeki bir yöntemde müstensihlere ait bir kısım hataların olması kaçınılmazdır. Nitekim bu hatalarla ilgili olmak üzere hadis ıstılahları arasında *tashif*, *ibdâl*, *kalb*, *müdreç* gibi pek çok kavram bulunmaktadır. Bu konuda takınılması gereken tavır, kültür mirasımızın yer aldığı kitapların naklinde insan faktörünü gerçeğini göz önünde bulundurarak kitaplarda bazı hataların ve tashih gerektiren yerlerin olduğunu kabul etmektir. Bununla birlikte bu mirasın naklinde emeği geçen kimselerin bu işi büyük bir vukûf ve başarıyla yerine getirdiklerini de teslim etmek gerekmektedir. Şimdi Kerîme nüshasıyla ilgili, nüshalar arasındaki farklar bağlamında bazı tespitlere yer vermek istiyoruz.

2. Râvî İsimleri

Yûnînî nüshasında ve buna kaynaklık eden nüshalarda ismi Muhammed b. Selâm olarak geçen⁵¹ ve Buhârî'nin Kütüb-i Sitte musannifleri içerisinde infirâd ettiği bir râvî olan bu kişinin ismi⁵² sadece Kerîme nüshasında beldesine nispet edilerek Muhammed b. Selâm el-Bîkendî (ö. 225/839) olarak geçmektedir⁵³. Bîkend, Buhâra yakınlarında alimleriyle meşhur bir beldedir⁵⁴.

Râvîlerin künye ya da belde nisbeleriyle kaydedilmiş olması daha kolay tanınmalarını sağlar. Ayrıca, benzer isimlerle karıştırma ihtimalini de ortadan kaldırır. Kerîme'nin bu tercihi muhtemelen kendisine ait olmalıdır. Zira diğer Buhârî râvîlerinde bu ayrıntı yer almamaktadır. Onun bu râvîyi el-Bîkendî nisbesiyle kaydetmiş olması, Muhammed b. Selâm adındaki diğer râvîlerle karıştırılmasına engel olacaktır. Nitekim bu isimde başka râvîler de bulunmaktadır⁵⁵. Kütüb-i Sitte râvîleri içerisinde bu ismi taşıyan başka bir râvî olmadığı için Muhammed b. Selâm'ın diğerleriyle karıştırılma ihtimali oldukça düşüktür. Zaten diğer Buhârî râvîlerinin bu râvîyi nisbesiyle birlikte zikretme ihtiyacı duymamalarının sebebi de bu olmalıdır.

⁵¹ Bk. Buhârî, İman 13.

⁵² Aynî, *Umdetü'l-kârî*, I, 266.

⁵³ Kastallânî, *İrşâdu's-Sâri*, I, 103.

⁵⁴ Çakan, "Bîkendi, Muhammed b. Selâm", *DİA*, VI, 151.

⁵⁵ Muhammed b. Selâm el-Huzâî ve Muhammed b. Selâm el-Basrî'yi örnek olarak verebiliriz. Bu râvîlerden ilki meçhul olması itibarıyla zayıf, ikincisi ise güvenilir kabul edilmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 369-370.

Kerîme nüshasında ismi daha sarîh olarak zikredilen râvîlerden biri de Amr b. Merzûk el-Basrî el-Bâhilî'dir (ö. 224/839). Amr, Basra'lı meşhur bir muhaddistir. Şu'be b. Haccâc ve Hammâd b. Seleme gibi muhaddislerden hadis öğrenmiştir. Kendisinden de Buhârî, Ebû Dâvûd, Ebû Zûr'a, Ebû Hatim er-Râzî gibi meşhur muhaddisler hadis rivayet etmişlerdir. Yahya b. Saîd el-Kattân, Ali b. Medîni gibi münekkitler Amr'ın pek güvenilir olmadığını, Dârekutnî ve Hâkim de onun çok yanlış olduğunu söylemekle beraber diğer hadis otoriteleri Amr'ı övmüşlerdir⁵⁶.

Elimizdeki Yunîni nüshasında bu râvînin adı bir rivâyette sadece Amr olarak geçmektedir⁵⁷. Hadis râvîleri arasında yüzlerce Amr ismi görmek mümkündür. Ancak Kütüb-i Sitte râvîleri arasında Amr b. Merzûk adında başka râvînin olmamasını bir şans olarak değerlendirip bu râvînin de adı hiç olmazsa Amr b. Merzûk olarak yazılması, diğer Amr'lar ile karıştırılma ihtimalini ortadan kaldıracaktır. Nitekim Buhârî şârihlerinin tercih ettiği nüshalarda da adı Amr b. Merzûk olarak yer almıştır⁵⁸. Şârihler, bu tercihlerinde Kerîme nüshasını esas almışlardır.

Kerîme nüshasında râvî isimleriyle ilgili tasrihlerin yanı sıra farklı yazılışlara da rastlanmaktadır. Meselâ Yezîd b. Ebî Meryem'in ismi⁵⁹ Kerîme nüshasında Berîd olarak yer almıştır. Kastallânî, bunu galat olarak değerlendirmiştir⁶⁰. Yezîd ve Berîd kelimeleri noktasız olarak yazıldığı zaman aynı şekilde yazılmaktadır. Karışıklığın bu sebepten kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Kerîme nüshasında İshak b. Mansûr (ö. 251/865/66)'un ismi şârihlerin işaret ettiğine göre bir rivâyette sadece İshak olarak yer almıştır. Yûnîni nüshasında râvînin ismi İshak olarak zikredildikten sonra onun İbn Mansûr olduğu (*İshak hüve İbn Mansûr*) belirtilmiştir⁶¹. Kastallânî'nin tespitine göre Ebû Zer ve Ebû Nu'aym nüshalarında da bu şekilde geçmektedir⁶². Bu durumda râvînin isminin tam olarak zikredilmesi Buhârî nüshasını rivâyete eden râvîlerin bir tasarrufudur. Zira, "hüve" ifadesi de buna delalet etmektedir. Çünkü hadis ilminde İshak deyince akla ilk gelen ismin İshak b. Râhûye (238/853) olduğu bir gerçektir. Her iki muhaddis de Buhârî'nin muasırır ve Buhârî her ikisinden de hadis rivâyete etmiştir. Bundan dolayı Buhârî râvîleri yanlış anlamaya engel olmak için râvînin ismini tam verme ihtiyacını duymuş olmalıdır.

Kerîme nüshasında künyesinde ihtilaf edilen râvî de bulunmaktadır. Pek çok Buhârî nüshasında ismi sadece Ahmed olarak geçen Abdullah b. Vehb'den rivâyeti olan râvînin ismi Kerîme nüshasında "Ahmed b. İsâ" olarak geçmiş, İbn Hacer, Aynî ve Kastallânî de şerhlerinde bu şekilde tercih etmişlerdir⁶³. Yunîni nüshasında da ismi sadece "Ahmed" olarak geçen bu râvînin⁶⁴ künyesi hakkında ihtilaf edilmiştir.

⁵⁶ Kandemir, "Amr b. Merzûk" *DİA*, III, 88-89; Zehebî, *el-Kâşif*, II, 88

⁵⁷ Buhârî, *Gusl*, 28.

⁵⁸ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I, 670-671; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, I, 339.

⁵⁹ Bk. Buhârî, *Salât*, 32.

⁶⁰ Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, II, 175.

⁶¹ Bk. Buhârî, *Vudû'*, 34.

⁶² Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, I, 251.

⁶³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, V, 36; Aynî, *Umde*, X, 183; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, III, 276.

⁶⁴ Bk. Buhârî, *Umre*, 11

Bu râvînin ismi Ebû Zer nüshasında “Ahmed b. Sâlih” olarak yer almıştır⁶⁵. Konuyla ilgili detaylı bilgi veren Aynî, kendi tercihini Kerîme nüshasına uygun olarak yapmış, râvînin künyesiyle ilgili ihtilaflara da yer vermiştir. Onun değerlendirilmesine göre, seneddeki râvî Ahmed b. İsâ (ö. 243/857-858)⁶⁶ olmakla birlikte, Ahmed b. Abdurrahman olduğu da söylenmiştir. Ahmed b. Abdurrahman senedde yer alan Abdurrahman b. Vehb’in kardeşinin oğludur. Aynî ayrıca, râvînin Ahmed b. İsâ olduğuna Müslim’in rivâyet ettiği hadislerin isnadında da bu şekilde geçtiğini delil olarak zikretmiştir⁶⁷.

3. Rivayetlerde Yer Alan Ziyâdeler

Diğer Buhârî nüshalarına göre Kerîme nüshasında toplam hadis sayısında fazla ya da eksik bir rivâyet olup olmadığına dair bir tespitimiz olmadı. Fakat mevcut rivâyetler içerisinde bazı ziyâdeler bulunmaktadır. Ne var ki, söz konusu ziyâdelerin bizzat Kerîme nüshasının bir özelliği mi, ya da Kerîme’nin aldığı rivâyetin bir özelliği mi olduğunu tespit imkanımız yoktur. Başta da belirttiğimiz gibi biz bu farkları Buhârî şerhlerinde yer alan bilgilere göre tespit edebiliyoruz. Bununla ilgili şu örnekleri verebiliriz:

Hz. Peygamber’in Veda Haccı’nda yaptığı konuşmaları konu alan hadis, Kerîme nüshasında diğerlerine göre ziyâdeli olarak yer almaktadır. Hadisin Yûnîni nüshasındaki rivayeti şöyledir:

“Resûlullah (veda haccında) devesi üzerinde oturdu. Devenin dizginlerini bir adam tutuyordu. “*Bu gün hangi gündür?*” dedi. Biz sükût ettik; öyle ki başka bir isimle isimlendirecek zannettik. “*Kurban günü değil mi?*” buyurdu. Evet, dedik. Sonra: “*Bu ay hangi aydır?*” diye sordu. Yine sustuk; öyle ki onu başka bir isimle isimlendirecek zannettik. “*Zilhicce değil mi?*” buyurdu. Evet, dedik. Bunun üzerine şöyle buyurdu: “*Kanlarınız, mallarınız, ırzlarınız, bu belde içinde, bu ayda, bu günün haramlığı kadar birbirinize haramdır. Burada bulunanlar bulunmayanlara bunu ulaştırın. Zira, hâzır olan kimse bunu daha iyi anlayacak bir kimseye ulaştırmış olabilir.*”⁶⁸

Kerîme nüshasında bu rivâyette yer alan Peygamberimizin Zilhicce’yle ilgili olan sorusundan sonra bir soru daha yer almaktadır. Buna göre Hz. Peygamber,

“*Bu belde hangisidir?*” diye sordu. Biz sustuk. Öyle ki, ona başka bir isim vereceğini zannettik. O ise şöyle dedi: “*Mekke değil mi?*”⁶⁹

⁶⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, V, 36; Kastallâni, *İrşâdu’s-sârî*, III, 276.

⁶⁶ Râvînin tam adı, *Ahmed b. İsâ b. Hassân el-Mısri et-Tüsterî*’dir. Aslen bugünkü İran sınırları içinde kalan Tüster beldesinden olmasına rağmen, ticaret için Mısır’a gidip geldiği için *el-Mısri* lakabıyla anılmıştır. Bağdat’a yerleşmiştir. Rivâyetleri hakkında bazı tenkitler yapılmışsa da, bunların delilsiz olduğu ifade edilmiş ve “*sadûk*” olduğu belirtilmiştir. İbn Hibban kendisini *es-Sikât*’ta zikretmiştir. Bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 39; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, II, 21-22; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 11; Sem’ânî, *el-Ensâb*, III, 54.

⁶⁷ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, X, 183. Müslim’de geçen örnek bir isnad için bk. Müslim, Hayz 23.

⁶⁸ Buhârî, ilim 10.

⁶⁹ Kastallâni, *İrşâdu’s-sârî*, I, 166.

Kerîme nüshasında bu rivâyette yer alan ziyade, başka rivâyetlerde benzer şekilde bulunmaktadır. Buhârî’de iki yerde geçen benzeri rivâyetlerde Hz. Peygamber’in “*Bu belde hangisidir?*” şeklindeki sorusunun cevabı bir rivâyette “*Haram bir beldedir (Beledün harâmun)*”,⁷⁰ diğer rivâyette ise “*Belde değil mi?*”⁷¹ olarak yer almıştır. Ancak yukarıdaki rivayetten farklı olarak “*Beledün harâmun*” cevabı Hz. Peygamber’e değil de, dinleyen sahabeye isnad edilmiştir.

Bu hadisin Müslim’de yer alan rivâyetlerinde de Hz. Peygamber’in “*Bu belde hangisidir?*” şeklindeki sorusu aynen yer almış, sorunun cevabı ise “*Belde değil mi?*” şeklinde rivâyet edilmiştir⁷².

Rivâyetler arasında görülen bu farklılık hadislerin mana ile rivâyet edildiğini göstermektedir. Kerîme’nin rivâyetteki tasarrufu kendisine mi, yoksa sonraki bir râvîye mi aittir? Ya da Kerîme’den önceki râvîye ait bir tasarruf mudur? Bu konuda kesin bir şey söyleme imkanına sahip değiliz. Ancak buradaki tasarruf rivâyette anlam kayması oluşturacak şekilde olmayıp, bir başka rivâyetin metnini kullanma şeklinde olmuştur.

Kerîme nüshasında yer alan bir başka ziyade de arşın gölgesindeki yedi zümrenin anlatıldığı hadiste yer almıştır. Anlama herhangi bir etkisi olmamakla birlikte örnek olarak kaydetmek istiyoruz. Söz konusu hadisin bir maddesi şöyledir:

*“Makam ve cemel sahibi bir kadının talebi karşısında ‘Ben Allah’tan korkarım!’ diyen adam.”*⁷³

Bu cümle Kerîme nüshasında “*Alemlerin Rabbi Allah’tan korkarım!*” şeklinde yer almıştır ki, “*Alemlerin Rabbi (Rabbe’l-Âlemîn)*” kısmı diğer Buhârî nüshalarında bulunmamaktadır⁷⁴. Ancak aynı hadis farklı senedlerle Kerîme nüshasındaki ziyadeyle birlikte başka hadis kaynaklarında yer almaktadır⁷⁵. Aynı hadis Müslim’de de “*Azze ve Celle*” ilavesiyle “*Allah Azze ve Celle’den korkarım*” şeklinde yer almıştır. Bu tür farklılıkların sikanın ziyadesi ya da mana ile rivâyet çerçevesinde değerlendirilmesi mümkündür.

Doğrudan hadis metniyle ilgili olmasa da Kerîme nüshasında diğer nüshalarda olmayan bir isnad yer almıştır. *Kitâbu’l-Ezân*’ın “*Salâtü’l-leyl (Gece Namazı)*” bölümünde *Abdüla’lâ b. Hammad-Vüheyb-Mûsâ b. Ukbe-Sâlim Ebû’n-Nadr- Bûsr b. Sa’îd-Zeyd b. Sâbit* senediyle şu hadis yer almaktadır: “Resûlullah Ramazanda zannederim hasırdan bir hücre edindi ve birkaç gece namaz kıldı. Ashabtan bazıları da onun namazına uyararak namaz kıldılar. Resûlullah onların yaptıklarını fark edince (mescidde) namaz kılmayı bıraktı. Sonra onların yanına çıkıp şöyle dedi: “*Yaptığınızı gördüğüm işi fark ettim ve beğendim. Ey İnsanlar! Siz bu namazı evlerinizde kılı-*

⁷⁰ Buhârî, Hac 132.

⁷¹ Buhârî, Edâhî 71.

⁷² Müslim, Kasâme 9.

⁷³ Buhârî, Ezan 36. Ayrıca bk. Müslim, Zekat 91.

⁷⁴ Kastallânî, *İrşâdu’s-sârî*, II, 32.

⁷⁵ Taberânî, *Mu’cemu’l-Evsat*, IX, 63; Beyhakî, *Şuabu’l-îmân*, II, 231.

nız. Zira kişinin farz namazların dışında kıldığı en faziletli namaz evinde kıldığı namazdır.”⁷⁶

Hadis buraya kadar bütün Buhârî nüshalarında bu şekildedir. Ancak Kerîme nüshasında hadisin sonunda *Affân-Vüheyb-Mûsâ-Ebu'n-Nadr-Büsr-Zeyd* târiki de yer almakta, aynı hadisin bu isnadla da geldiği belirtilmektedir. Burada isnadın diğer râvileri yanı olmakla birlikte Affân tarafından ferd olarak nakledildiği görülmektedir. Yûnî'nî nüshasında da bu isnad yer almıştır. Şu halde bu isnada yer vermiş olması, Yûnî'nî'nin Kerîme nüshasından da yararlandığının bir göstergesidir. İbn Hacer isnadı zayıf bulmuşsa da, isnadın faydası olarak, Mûsâ b. Ukbe'nin Ebu'n-Nadr'dan semâ'ının olduğunun bilinmesini zikretmiştir⁷⁷.

4. Tercemeler (Bab Başlıkları)

Buhârî nüshaları arasındaki ihtilaflardan birisi de bab başlıklarıyla ilgilidir⁷⁸. Kerîme nüshasında Sağânî nüshası hariç diğer nüshalarda bulunmayan bir bab başlığı bulunmaktadır.

Kitâbu'l-Ezân'ın 163 no'lu babı olan “*İntizârü'n-nâs kıyâme'l-imâmi'l-âlim (İnsanların alim imamın kalkmasını beklemeleri)*” babı, diğer Buhârî nüshalarında yer almamıştır.

Kerîme söz konusu bab başlığını şu hadisin öncesine koymuştur.

*Resûlullah zamanında kadınlar farz namazlarda selam verdiklerinde hemen kalkarlar, Resûlullah ve birlikte namaz kılmış olan erkekler ise bir miktar daha dururlardı. Resûlullah kalktığı zaman erkekler de kalkarlardı.*⁷⁹

İbn Hacer ve Kastallânî yukarıdaki hadisle bab başlığı arasında uyum olmadığını ifade ederek Kerîme'nin bu tercihinin yerinde olmadığını belirtmişlerdir⁸⁰. Bu hadis söz konusu bab başlığıyla irtibatlı görünüyorsa da, daha sonraki rivâyetlerle uyumlu değildir. Zira bir sonraki rivâyete göre Hz. Aîşe şöyle demiştir:

*“Mümin kadınlar, giysilerine bürünüp başlarını örterek sabah namazını peygamberle beraber (camide) kılarlar, sonra evlerine dönerler, Rasûlullah, namazı alacakaranlıkta kıldığı için tanınmazlardı.”*⁸¹

Bu hadisin bir önceki “*Kadınların geceleyin ve alaca karanlıkta mescide çıkmaları babı*”yla ilgisi daha açıktır.

⁷⁶ Buhârî, Ezan 81.

⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, II, 619. Ayrıca bk. Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, II, 70-71.

⁷⁸ Hadis kitapları içerisinde Buhârî'nin tercemelerinin (bâb başlıklarının) farklı bir yeri vardır. Çünkü Buhârî, hadis rivâyetinin yanında bab başlıklarında kendi fikhî görüşlerini de dile getirmiştir. Bundan dolayı “*Fikhu'l-Buhârî fî terâcumihî (Buhârî'nin fikhî bab başlıklarındadır)*” sözü meşhur olmuştur. Hatta bu ifadenin Buhârî'nin fikhî birikiminin bir yansıması olduğu belirtilerek onun büyük bir fakih olduğu iddia edilmiştir. Buhârî'yle ilgili bu tartışmalar bir tarafa, onun bab başlıklarında diğer muhaddislerden oldukça farklı bir metot izlediği, bunun neticesinde de bab başlıklarının anlaşılmasında zorluklar yaşandığı bir gerçektir. (Bk. Bilen, Mehmet, “Buhârî'nin Fakihliği Meselesi”, *DÜİFD*, yıl. 2004/2, sy. 6, s. 37.)

⁷⁹ Buhârî, Ezân 162.

⁸⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, III, 115; Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, II, 152.

⁸¹ Buhârî, Ezan 162.

Bab başlıkları itibariyle nüshalar arasında görülen farklılığın bir örneği de Kitabu'r-rikâk'ın ilk babında bulunmaktadır. Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043)'nin Serahsî (ö. 381/991-992)'den rivâyet ettiği nüshada ilk babın adı "*Âhiret hayatından başka hayat olmaması, sıhhat ve boş vakit hakkında gelen hadisler*" şeklindedir. Fakat Kerîme nüshası dahil diğer pek çok nüshada bu tercemenin adı "*Âhiret hayatından başka hayat olmaması ve rikâk (kalp yumuşaklığı ve hassasiyetini artıran şeyler) hakkında gelen hadisler*" şeklindedir⁸². Yûnînî nüshasında ikinci bab başlığı tercih edilmiştir.

Kerîme nüshasında dikkat çeken bir husus da, bab başlıklarında yer alan âyetlerin verilme şekliyle ilgilidir. Bazı nüshalarda âyetlerin başının zikredilmesi yeterli görülürken, Kerîme nüshasında âyetlerin tamamının verildiği görülmektedir. Örneğin, Kitâbu'l-haccın 42. babı "*Mekke'nin fazileti ve kurulması*" adını taşımaktadır. Bu bab başlığının altında konuyla ilgili olan Bakara Sûresi'nin 125-128. âyetleri yer almaktadır. Bazı Buhârî nüshalarında bu âyetlerin bir kısmı zikredilmişken, Kerîme nüshasında âyetlerin tamamına yer verilmiştir. Ebû Zer nüshası da Kerîme nüshası gibidir ki⁸³, Yûnînî nüshasında Ebû Zer rivayeti tercih edilmiştir⁸⁴.

Sonuç

Hadis kitapları içinde Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*, haklı bir şöhrete sahip olmuştur. Buhârî'nin hadis ilmindeki otoritesi muasırları tarafından kabul edilmişse de, ismine nispetle de anılan *Sahîh*'in İslam dünyasının uzak coğrafyalarına kadar ulaşması için kendisinden sonra iki asırlık bir zaman dilimi gerekmiştir. O dönemin şartları içinde bir kitabın, günümüzdeki ölçüde bir hızla yayılması söz konusu değildir. Bir kitabın İslam dünyasının hemen her yerine ulaşması için uzun zamana ihtiyaç duyulacağı aşikardır.

Buhârî'nin eserinin geniş kitlelere ulaşmasında ilk talebelerinden itibaren pek çok kimsenin emeğinin ve gayretinin olduğu bir gerçektir. Bu süreçte hayatını hadis ilmine vakfetmiş pek çok kimseden söz etmek mümkündür. Ne var ki, *Sahîh*'e hizmeti geçenler içinde en dikkat çekenlerden biri Kerîme bint Ahmed el-Merveziyye olmuştur. Gerek bu kitabı Firebrî'nin talebelerinden Küşmihenî'den dinlemiş olması ve bu yönüyle âli isnad sahibi olması, gerekse hayatının önemli bir kısmını Müslümanların her yıl hac vesilesiyle buluşma yeri olan Mekke'de geçirmiş olması onu bu yönden farklı kılan iki önemli faktör olmuştur.

Hayatı boyunca hiç evlenmeyen ve yüz yıllık ömrünü genelde hadis ilmine, hususi olarak da *Sahîh-i Buhârî*'ye hizmetle geçirmiş olan Ümmü'l-Kirâm Kerîme, İslam ilim tarihi açısından da kadınların ilmî faaliyetlerine ışık tutan örnek şahsiyetlerden biri olmuştur. Emsalleri gibi o da, babasının desteğiyle küçük yaşta ilim meclisleriyle tanışmış ve kitap telifiyle değil de kitap rivâyetiyle meşgul olmuştur.

⁸² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XIV, 490.

⁸³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 483.

⁸⁴ Konuyla ilgili bazı örnekler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, XII, 247; XIII, 199; XIV, 5.

Bu durum, İslam tarihindeki ilimle meşgul olan hanımların ortak özelliği olarak değerlendirilebilir.

Kendisine nispet edilen Sahîh-i Buhârî nüshası, meşhur Buhârî şarihlerine ulaşmışsa da, günümüze ulaştığına dair bir bilgi elde edilememiştir. Kerîme nüshası diğer meşhur Buhârî nüshalarıyla birlikte şarihlerin ilgi ve dikkatini çekmiştir. Onlar, nüshalar arasındaki farklara işaret ederken Kerîme nüshasına da işaret etmişler ve zaman zaman onun tercihini benimsemişlerdir. Kerîme'nin bazı râvî isimlerini diğer nüshalardan farklı olarak künye, neseb ve nisbeleriyle nakletmesi bazı iltibasların önüne geçmek bakımından önemlidir. Yine, bab başlıklarında özellikle âyetleri tam olarak zikretmesi de pratik fayda sağlamaya matuf bir metot olmalıdır. Ancak şunu da belirtelim ki, hadis şarihlerinin Kerîme'ye nisbet ettikleri farklılıkların kaynağı bizzat Kerîme midir, yoksa daha sonraki bir râvî midir? Yazma eserlerin pek çoğu için geçerli olduğu gibi, Kerîme nüshası için de bu konuda kesin bir şey söyleme imkanı bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Akyüz, Vecdi, "Asîl" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1991, III, 482.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstihlâları Sözlüğü*, Timaş, I. bs. İstanbul 1987.
- Aynî, Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed (ö. 855/1451), *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, I. bs. Beyrut 1421/2001, I-XXV.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin (ö. 458/1066), *Şuabu'l-îmân*, thk. Abdülhamid Hâmid, Mektebetü'r-Reşîd, I. bs. Riyad 1423/2003, I-XIV.
- Bilen, Mehmet, "Buhârî'nin Fakihliği Meselesi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 2004/2, sy. 6.
- Bolelli, Nurettin, *Kadınların Hadis İlimindeki Yeri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, I. bs. İstanbul 1999.
- Buhârî, Ebû Abdullah, Muhammed b. İsmail (ö. 256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1982, I-VIII.
- Çakan, İ. Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, III. bs. İstanbul 1996.
- , "Bîkendi, Muhammed b. Selâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1992, VI, 150-151.
- Çakın, Kamil, "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *İslâmî Araştırmalar*, yıl. 1997/1-4, sy. 10.
- Eren, Mehmet, *Hadis İliminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İsam Yay. I. bs. İstanbul 2012.
- , "Kadınların Hadis İlimine Katkıları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 2003/1, sy. 44.
- Fierro, İsabel, "The Introduction of Hadith in al-Andalus: Hadisin Endülüs'e Girişi", *Çev. Murat Gökalp, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 2006/2, sy. 47.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, I. bs. Beyrut 1422/2001, I-XVIII.
- Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh (ö. 488/1095), *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vulâti'l-Endelüs*, Dâru'l-Misriyye, Kahire 1966.
- İbn Ebî Hâtim, Muhammed b. Abdurrahman, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, I. bs. Lübnan 2010, I-X.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali (ö. 852/1449), *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru Taybe, I. bs. Riyad 1426/2005, I-XVII.
- , *Tehzîbü't-Tehzîb*, Müessesetü'r-Risâle, I. bs. Beyrut 1432/2011, I-IV.
- İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Tehîmî el-Büstî (ö. 354/, 965), *Kitâbü's-sikât*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, I. bs. Beyrut 1419/1988, I-V.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdurrahman et-Türkî I. bs. Kâhire 1419/1988, I-XX.
- İbn Nukta, Ebû Bekr Muhammed b. Abdülğânî (ö. 629/1232), *et-Takyîd li ma'rifeti Ruvâti's-Sünen ve'l-Mesânîd*, Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniye, Haydarâbâd 1403/1983, I-II.
- İbn Rüşeyd, Ebû Abdullah Muhibbüddin Muhammed b. Ömer (ö. 721/1321), *İfâdetü'n-nasîh fî ta'rîfi bi senedi'l-Câmi'i's-Sahîh*, thk. Muhammed el-Habîb İbnü'l-Hoca, ts.

- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. M. Abdulkâdir Ata, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, I. bs. Beyrut 1412/1992, I-XVIII.
- İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-zehab fî ahbâri men zehab*, thk. Mahmûd el-Arnâvud, I. bs. Beyrut 1986/1406, I-X.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), *Ulûmu'l-hadis*, thk. Nurettin İtr, Dâru'l-Fikr, I. bs. Beyrut 1406/1986.
- Kâdî İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsûbî (ö. 544/1149), *el-İlma' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Mektebetü Dâri't-Türâs, Kahire 1389/1970.
- Kandemir, M. Yaşar, "Amr b. Merzûk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1991, III, 88-89.
- , "el-Câmiu's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1993, VII, 114-123.
- , "Ebû Zer el-Herevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1994, X, 269.
- , "Hatîb el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1997, XVI, 452-460.
- , "Muhaddis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2005, XXX, 392-394.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 923/1517), *İrşâdu's-Sâri li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Matbaa-i Âmiriyye, VII. bs. Bulak 1323, I-X.
- Kehhâle, Ömer Rızâ, *A'lâmu'n-nisâ*, Müessesetü'r-Risâle, I. bs. Beyrut 1404/1984, I-V.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, IX. bs. Ankara 2009.
- Mehmed Zihni, *Meşâhîru'n-nisâ*, Dâru't-tibâati'l-Âmire, İstanbul 1294-1295, I-II.
- Muhammed b. Abdülkerim b. Ubeyd, *Rivâyâtü ve nüsheu'l-Câmi'i's-Sahîh*, Dâru'l-İmâmi'd-Da've, I. bs. Mekke 1426.
- Polat, Salahattin, *Hadis Araştırmaları*, İnsan Yayınları, III. bs. İstanbul 2011.
- Râmihürmüzî, Ebû Muhammed Hasan b. Abdurrahman b. Hallâd (ö. 360/971), *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvi ve'l-vâ'î*, thk. Accâc el-Hatîb, Dâru'l-Fikr, I. bs. Beyrut 1391/1971.
- Safedî, Selâhuddin Halil b. Aybek (ö. 764/1362), *el-Vâfi bi'l-Vefayât*, thk. Ahmed el-Arnâvud v.dğr., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, I. bs. Beyrut 1420/2000, I-XXIX.
- Sayan, Yüksel, "Merv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2004, XXIX, 221-224.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed (ö. 562/1166), *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî, Mektebetü İbn Teymiye, II. bs. Kâhire 1400/1980, I-XII.
- Sezgin, M. Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, Kitâbiyât, I. bs. Ankara 2000.
- Siddîkî, M. Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı, Yeni Zamanlar Yay. II. bs. İstanbul 2004.
- Sofuoğlu, Mehmed, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, Ötügen Neşriyat, I. bs. İstanbul 1987-1989, I-XVI.
- Sübki, Tâceddîn Abdülvehhâb b. Ali (ö. 771/1369), *Tabakâü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed Tenâhî vdğ., Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, I. bs. Mısır, 1964, I-X.
- Şahyar, Ataullah, "Mukabele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 2006. XXXI, 103.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed (ö. 360/971), *el-Mu'cemu'l-Evsat*, Dâru'l-Harameyn, I. bs. Kâhire 1415/1995, I-X.
- Yâkut el-Hamevî er-Rûmî, Şehâbeddin Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemu'l-büldân*, Dâru Sâdir, I. bs. Beyrut 1397/1977, I-V.
- Yücel, Ahmet, "Humejdî, Muhammed b. Fütûh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1998, XVIII, 358.
- Yılmaz, Muhammet, *Kadın Hadisçiler*, Araştırma Yay. I. bs. Ankara 2008.
- Zehabî, Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *el-I'ber fî haberi men ğaber*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, I. bs. Beyrut 1407/1985, I-II.
- , *el-Kâsif fî ma'rifeti lehû rivâyetün fi'l-kütübî's-sitte*, Cidde ts. I-II.
- , *Siyeru a'lâmi'nübelâ*, thk. Şuayb Arnâvût vd., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1405/1985, I-XXV.
- Zirikî, Hayreddin, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, XV. bs. Beyrut 2002, I-VIII.